

Titus Brandsma Sterfdag 75, Nijmegen 26 juli 2017

Inigo Bocken, directeur Titus Brandsma Instituut

Levende woonplaats van God te worden

De filosoof Titus Brandsma over de betekenis
van godsbeelden en godsbegrip in de moderne cultuur

Wanneer wij hier bij elkaar zijn om de 75ste sterfdag van Titus Brandsma te gedenken, eren wij een heldhaftig en onverschrokken leven. Maar waarvoor stond Titus Brandsma eigenlijk? Wat was het dan dat hem zo gevaarlijk maakte voor een goddeloze, autoritaire bezettingsmacht dat hij weggerukt moest worden uit het midden van het maatschappelijke leven om als een stuk vuilnis te creperen in het concentratiekamp van Dachau? De getuigenissen uit die tijd in Dachau liegen er niet om – de gelijkmoedigheid en de innerlijke kracht van Titus Brandsma bleven ongebroken, zelfs daar in het meest afgrondelijke duister dat onze tijd gekenmerkt heeft – de totale uitzichtloosheid van de kampen – het beeld van de gelijkmoedige, vanuit innerlijke vreugde levende Titus Brandsma confronteert ons met de grote wonde van de Europese moderniteit – de vernietigingskampen van nationaal-socialisten en communisten – de schaduw die onze cultuur sindsdien zo begeleidt en alles wat schoon en goed is op dramatische wijze in vraag stelt, het grote vraagteken bij alles wat ons in eeuwen van waarde is geworden. Alleen een God kan het geheim kennen van een dergelijke heldhaftigheid – de lichtende heldhaftigheid van deze gelijkmoedige vreugde, die gericht bleef op het goede en het schone zelfs in de ondraaglijke kilte van de kampen. Geen mens kan met de hand op het hart zeggen dat zij of hij rechtop zou blijven te midden van dit radicaalste kwaad. En weinig in het voorafgaande leven van Titus wees er op dat hij een dergelijke heldhaftigheid zou opbrengen aan deze poorten van hel. Deze kampen vormen sinds die tijd en tot vandaag de donkere spiegel van onze cultuur – het is vaak gezegd: sinds deze kampen is er geen kunst meer mogelijk, geen poëzie, geen muziek, sinds deze kampen is er geen theologie meer mogelijk, geen filosofie enz...

De heldhaftigheid van Titus bestaat er juist in dat hij dit sombere cultuurpessimisme, dat door veel intellectuelen ook vandaag nog uitgedragen wordt, radicaal met zijn leven tegengesproken heeft. Zijn leven bleef ook dan nog geheel en al op de vreugde van het goddelijke gericht wanneer hij om zich heen de laagst denkbare kanten van het menselijke moest aanzien, – er tenslotte zelf aan ten onder ging. Zijn vreugde was geen naïef en wereldvreemd optimisme dat niet van de uitzichtloosheid van het leven weet. De kampen van de 20ste eeuw – van Dachau tot de Gulag Archipel – zijn toch niets minder dan de ultiem gerealiseerde uitzichtloosheid, wie daar was heeft leren zien waartoe de mens in staat is.

Toch was de heldhaftigheid van Titus niet alleen een toevallig door genade verleende kracht van dat moment die ook pas dan kwam doorbreken. Zij is wel degelijk het verlengstuk van een zoektocht die Titus al een heel eerder leven bezighield. Titus' heldhaftigheid krijgt pas diepte wanneer wij haar in dit licht gaan zien. Het wordt vaak vergeten, maar Titus Brandsma was hoogleraar filosofie aan de nog jonge Katholieke Universiteit van Nijmegen. Filosofie was voor hem niet zomaar een bijvak, een opstapje om zich te wijden aan zijn grote passie – de mystieke schrijvers en de spiritualiteit waar hun teksten van sprak. Titus Brandsma nam zijn taak als filosoof heel ernstig – te doorzien wat er aan de hand is in de cultuur, in de samenleving. Filosoferen is niet kunnen opsommen wat Aristoteles of Kant allemaal gezegd en bedoeld hebben – filosofie moet in staat zijn om door de waan van de dag te kunnen kijken, door de schijn van het menselijke gepraat, op zoek naar wat er eigenlijk op het spel staat – het verborgen drama van de dingen. Filosofen zijn in de waarheid geïnteresseerd, onafhankelijk van de belangen die het leven van mensen kleinhouden.

Deze taak van de filosofie heeft Titus Brandsma duidelijk geformuleerd in een programmatisch college, gehouden in juni 1932, bij de opening van de Week van de Filosofie aan de Katholieke Universiteit. Ik citeer even uit dit college:

Maar al is ons oog in staat, de wereld rond te schouwen en het oog van de geest, daarin dieper door te dringen, al te oppervlakkig gaan we door het leven. Veel, dat te zien is, krijgt door gebrek aan instelling daarop van onze kant, geen kans een beeld van zichzelf in ons af te drukken en wanneer een zintuiglijk beeld ontstaat, dan verzuimen we maar al te vaak, het oog van het verstand daarop te richten en de zijnsorde, welke er ons in tegenstraalt, in beeld in ons op te nemen. Onbewust wandelen we door een wereld, die van alle zijden op ons aandringt en haar indrukken in ons zou willen achterlaten, diep genoeg om ze tot ons bewustzijn te doen doordringen.

Gelukkig vormen we in onze goede ogenblikken, wanneer we de waarheid tot ons laten spreken, gesteltenissen en gewoonten, welke we bewaren en vasthouden. Uit kracht daarvan handelen we, hoewel slechts ten dele ons er van bewust, in overeenstemming met de door ons gekende waarheid en is deze nog leidend in ons leven, maar door onze oppervlakkigheid ontstaat ook maar al te dikwijls een dermate onjuist en onvolledig beeld, dat het gebrek aan inzicht ons verdwalen, althans dolen doet. Ook dit zet zich vast en wordt een gewoonte, niet ten onrechte genoemd een tweede natuur.

Zo worden wij heen en weer geslingerd en zien wij de weg door het leven niet alleen niet klaar en duidelijk voor ons, maar is ook ons gehele wereldbeeld door vele leemten en vlekken verduisterd en misvormd.”

Het is dan 1932, de nationaal-socialisten zijn dan weliswaar nog niet aan de macht, maar overall in Europa dwaalt hun geest al rond, het lava van het nihilisme zoekt zijn weg ondergronds al om pas een klein decennium later tot ontploffing te komen. En als filosoof heeft Titus Brandsma zijn oog geoeffend voor wat zich in de diepere, dan nog onzichtbare lagen van de cultuur aan het afspelen is. De excessen van de eerste wereldoorlog, die zo extreem uit de hand gelopen veldslag in het hart van Europa, heeft het geloof in een door God gewilde ordening, in een uiteindelijke harmonie der sferen, niet alleen ondermijnd, maar misschien ook wel definitief ten grave gedragen. De zegetocht van de techniek en van het geld – de reductie van menselijke verhoudingen tot koopwaar: het is alles al geheel present in die eerste jaren na de eerste wereldoorlog, en even groot is het onbehagen, het besef dat het substantiële, dat zich aan de ruilhandel van belangen onttrekt, verloren gaat – een onbehagen dat zich op zijn beurt vertaalt in grote nieuwe ideologieën, het communisme, het nationaal-socialisme en het fascisme, *politieke religies* worden ze ook wel genoemd door een groot denker als Eric Voegelin. Deze religies zijn politiek omdat ze in het puin van de door God gewilde ordening een nieuwe orde willen bewerkstelligen, willen afdwingen – zij kunnen niet leven met de onvoorspelbaarheid van het geheim en nog minder met het vertrouwen op de onbekende God die zich onttrekt aan ieder menselijke controle. Waar dit vertrouwen ontbreekt, waar het ondergraven is, daar marcheren al snel de laarzen, daar zijn kampen nabij om alles wat zich aan de controle onttrekt uit de werkelijkheid te laten verdwijnen. Deze ‘politieke religies’ – Titus Brandsma spreekt van wereldbeelden – willen een antwoord zijn op de algemene crisis die met de eerste wereldoorlog – zoals Titus Brandsma het noemt ‘de groote oorlog’ – aan het licht trad, de crisis die er in bestond dat alles van waarde weerloos werd en weggespoeld werd door het geweld van de techniek, en erger nog door de almacht van het geld en de logica die met het geld gegeven is. Alleen dat is nog van waarde wat betaalbaar is.

Het is in dezelfde tijd dat Titus Brandsma zijn beroemde en nog steeds veel geciteerde diesrede houdt, op 17 oktober 1932, eveneens in de Keizer Karel-aula, niet zo ver hier vandaan. Over deze rede is al veel gezegd en geschreven. Minder aandacht is er evenwel

voor de ernstig politiek-kritische dimensies van deze rede. Dat is niet verrassend, want in haar uiterlijke vorm lijkt deze rede geenszins over politieke verhoudingen te gaan. Zij gaat heel klassiek over de geschiedenis van het godsbegrip, een begrip zoals door mensen wordt gedacht en naar voren gebracht. Misschien zegt het wel iets over onze eigen conditie wanneer wij denken dat deze rede helemaal niet over maatschappelijke verhoudingen gaat, maar over een zo wereldvreemd thema als het godsbegrip, inmiddels helaas een door professionele filosofen verachte thematiek. De filosoof Brandsma heeft echter doorzien dat het in het ontwerpen van godsbeelden altijd gaat om de meest menselijke verhoudingen – net zoals overigens zijn collega Voegelin, of als een andere tijdgenoot van hem, de katholieke filosoof Alois Dempf, ook al door de nationaal-socialisten uit het ambt ontzet – godsbeelden zeggen iets over de wijze waarop wij leven, waarop we de samenleving organiseren, over de wijze waarop we omgaan met wat van waarde is, en het maakt dus wel degelijk een beslissend verschil met wat voor godsbeelden wij leven. Daar mogen we niet licht over denken. Echt spannend wordt Brandsma's rede dan wanneer hij duidelijk maakt dat ook wereldse ideologieën en denkvormen die helemaal niet over 'God' spreken, impliciet toch godsbeelden hanteren en vooronderstellen, en dat we de crisis pas van antwoord kunnen dienen wanneer we dit ook doorzien en aan het licht brengen.

Iedereen die hier aanwezig is, kent ze wel, de beroemde openingszinnen van deze rede

Onder de vele vragen, welke ik mij zelf stel, houdt wel geen mij meer bezig dan het raadsel, dat de zich ontwikkelende mens, prat en fier op zijn vooruitgang, zich in zo grote getale afkeert van God.

Ontstellend is het, dat wij in onze tijd van zo grote vooruitgang op allerlei gebied staan voor een, als een besmettelijke ziekte voortwoekerende Godsontering en Godsontkenning.

Verderop in de tekst wordt duidelijk dat Titus helemaal niet bedoelt dat hij zich zorgen maakt over een toenemende ontkerkelijking. De crisis waarin we verkeren, aldus Titus Brandsma, ligt dieper en bestaat er in dat we die godsbeelden buiten onszelf geprojecteerd hebben en dat we daarmee denken de werkelijkheid onder controle te hebben – het zijn de zogenaamde grote verhalen die alles verklaren en onder invloed van een aantal moderne stromingen zoals het monisme en het deïsme zijn we vergeten de vraag te stellen naar de verhouding tussen ons eigen concrete leven en het beeld van het geheel – het godsbeeld – waarmee we leven. Het *godsbegrip* (dat hij van het *godsbeeld* onderscheidt) *betreft* echter juist die verhouding – de wijze waarop we met de beelden in ons leven omgaan, hoe we er mee leven, hoe ze deel worden van ons en hoe wij deel worden van deze beelden. De politieke religies uit zijn tijd – Brandsma noemt het communisme uitdrukkelijk – zijn zelf ook godsbeelden die vergeten dat er een eeuwig en oneindig verschil bestaat tussen het godsbeeld en God zelf. We zijn, zo lijkt Titus te zeggen, niet meer in staat te leven met verhoudingen die zich aan controle en regulering, aan ons weten onttrekken. De moderne ideologieën zijn niet in staat om het individuele wezen met het geheel van de werkelijkheid te verbinden – zij richten zich óf op het individu wiens belangen berekend kunnen worden óf op het geheel waaraan het individu wordt opgeofferd. De crisis van de cultuur is niets anders dan een crisis van het godsbegrip – minder omwille van het feit dat er geen godsbegrip meer zou zijn, maar juist door het feit dat onze godsbeelden deze mysterieuze verbinding tussen het individu en het geheel niet meer in hun rijkdom kunnen ontvouwen, en altijd de ene of de andere kant benadrukken.

Wanneer Titus Brandsma zich zó voor de mystiek interesseert, is het juist omdat hij in de studie van de mystiek een bron meent te kunnen vinden voor het 'nieuwe godsbeeld' waar

we in onze tijd naar op zoek moeten, dat er nog niet is, dat zegt hij duidelijk – het moet nog gevonden worden.

In de mystiek wordt de omgang met het niet-weten gecultiveerd – in onszelf en in de werkelijkheid buiten ons, onze omgang met datgene waarvan we dachten dat het niet tot ons behoort, dat we proberen uit te sluiten ook. Het is uit deze tradities – hij noemt hier naast anderen Ruusbroec, Cusanus, de Moderne Devotie – dat het nieuwe godsbegrip, het godsbegrip van de toekomst zal moeten komen. Dit nieuwe godsbegrip heeft te maken met het ‘inwonen van God’, dat in de mystiek zo bespeeld wordt.

Ik citeer nog even Titus uit zijn diesrede:

Wij moeten allereerst God zien als de diepste grond van ons wezen, verholen in het meest innerlijke van onze natuur, maar daar toch te zien en te aanschouwen, na eerste beredenering duidelijk kenbaar, bij geregelde instelling daarop zonder telkens herhaalde beredenering en als bij intuïtie, zodat wij ons zien in voortdurende aanschouwing Gods en Hem niet slechts aanbidden in ons eigen wezen maar evenzeer in alles, wat bestaat, allereerst in de medemens, maar dan ook in de natuur, in het heelal, alom tegenwoordig en alles doordringend met het werk van zijn handen. Die inwoning en inwerking Gods moet niet enkel het voorwerp van intuïtie wezen, maar zich in ons leven openbaren, in onze woorden en daden tot uitdrukking komen, uitstralen uit heel ons wezen en optreden.

De mystiek is belangrijk niet zozeer omdat zij God ter sprake brengt – dat is geen kunst, en we hebben gezien dat Titus van mening is dat ook denkvormen die ons in het verderf storten expliciet of impliciet God ter sprake brengen, belangrijk is dus de wijze waarop wij God gaan zien, in ons handelen en in de wereld zelf – de mystiek is belangrijk omdat zij ons helpt de richting te vinden waarin wij een nieuw godsbeeld ontwerpen, dat onszelf en onze tijd boven onszelf verheft – dat ons in staat stelt *zelf* onze eigen natuur en onze eigen individualiteit te overstijgen, zonder dat we in een abstract geheel verloren gaan. Mystiek is niet zomaar de eenwording met het goddelijke – maar is het dialogische gebeuren tussen mijzelf en de onuitputtelijke rijkdom van de werkelijkheid, in de mystiek vinden we aanknopingspunten om in alles wat er is de werkelijkheid te zien stralen. Dit is een proces dat in onszelf plaatsvindt, maar dat niet tot onze subjectiviteit beperkt blijft, juist omdat het een proces is dat ons boven onszelf doet groeien – om met woorden van Cusanus te spreken, ons als microkosmos de werkelijkheid zelf laat stralen – ‘stralen’ een woord dat men opvallend genoeg vaker tegenkomt in de teksten van Titus. In mijn eigen groei laat ik ook de hele werkelijkheid groeien, in mijn eigen stralen, straalt de hele werkelijkheid. Maar ook: in mijn eigen kleineren, kleinere ik de hele werkelijkheid.

Dit is de reden waarom wij de mystieke traditie moeten bestuderen – de studie van de mystiek is een onmisbaar deel van het omgaan met de crisis waarin de moderne cultuur verzeild is geraakt, en waarvan de kampen van Dachau en Gulag slechts het topje van de ijsberg zijn. In de mystiek leren we onszelf opnieuw in relatie tot het geheel zien, daar leren we dat ons eigen diepste wezen oneindig van mogelijkheid is en oneindig met het geheel verbonden is, zonder dat het daarin verloren raakt.

Daarin ligt wellicht ook de actualiteit van wat Titus ons in al zijn heldhaftigheid vandaag nog te zeggen heeft. De geestelijke en culturele crisis die Titus al vroeg in de jaren '30 was niet voorbij met de militaire nederlaag van één van de politieke religies en zij was ook niet voorbij met het ineenstorten van het communisme – zij treedt vandaag de dag opnieuw aan het licht in vormen van fundamentalisme en populisme – die zelf ook weer niet de oorzaak van de crisis zijn maar onbeholpen antwoorden op ons moderne onvermogen om onszelf als de woonplaats van het goddelijke te zien – en deze ideële onbeholpenheid is, zoals de

geschiedenis ons heeft laten zien, en zoals Titus al wist, gevaarlijk, hij is er zelf het slachtoffer van geworden.

Titus leert ons zien dat ook seculiere denk- en samenlevingsvormen bepaald worden door vaak impliciete godsbeelden en godsanspraken – al is het maar bijvoorbeeld het altaar van de beurs waarop vandaag de dag zoveel geofferd wordt van wat aan geestelijke rijkdom in de loop der eeuwen werd gevonden, of de political correctness die meent te weten hoe de werkelijkheid in elkaar zit – impliciete godsbeelden zijn het vanuit het perspectief van Titus' denken, maar het zijn godsbeelden die vergeten dat de werkelijkheid bij iedereen, hoe klein en onbeholpen ook, opnieuw begint, dat ieder haar of zijn verantwoordelijkheid kan en moet nemen, als woonplaats van het goddelijke. Daarvan is Titus altijd doordrongen geweest – wij houden nooit op deze woonplaats te zijn, zelfs niet in de kilte van de kampen. Daarom reisde hij als eerbiedwaardig hoogleraar en rector ook stad en land af om in onbeduidende zaaltjes mensen zelf te leren nadenken – zelf hun levend godsbeeld te leren ontwerpen, zoals de mystieke schrijvers dit hebben voorgedaan, vanuit het concrete leven, in iedere vezel, in ieder detail dit stralen van de werkelijkheid te leren zien.

Dit is ook waarom het instituut dat al bijna vijftig jaar zijn naam draagt, zijn opdracht steeds opnieuw vanuit de studie van de mystiek begrijpt – niet zozeer om een rijke traditie uit het verleden historisch te leren kennen, maar om ook in het midden van de samenleving mensen zelf te leren nadenken, hen te begeleiden om in deze zin hun godsbeeld te laten vinden, zelf beeld van God te worden. Dit is een hoogst politieke onderneming, niet zozeer omdat het over expliciet politieke verhoudingen gaat, maar omdat het de diepere lagen van een crisis raakt, waarin onze samenleving zich bevindt – van Titus kunnen wij de heldhaftigheid leren om ook in tijden die donker lijken ook in het kleinste het goddelijke stralen van de werkelijkheid te leren zien, door zelf stralend te worden.

In dit opzicht moet men de autoritaire bezettingsmacht in de jaren 40 nageven dat zij heel goed de explosief-politieke draagwijdte van het stille en zachtmoedige optreden van deze karmeliet hebben doorzien – zelfs zo dat zij het nodig achtten hem met geweld te verwijderen uit het midden van het maatschappelijk leven. Heel goed hebben de GESTAPO-officieren de gevaarlijke kracht van de kwetsbaarheid onderkend, die ook Titus Brandsma zelf al beschreven heeft op het einde van zijn rede, wanneer hij naar de grote historische rol verwijst die een eenvoudig ongeletterd meisje uit Nazareth al gespeeld heeft. In die gevaarlijke kwetsbaarheid ligt volgens Titus Brandsma ook het antwoord op de crisis van onze tijd. Ik citeer een laatste maal uit deze rede:

Voor de ontwikkeling van onze voorstelling Gods ontbreekt het beeld ons niet.

Eens was er een Maagd, die Moeder werd van de mensgeworden God, ons God schonk als de Emanuel. Hij stierf aan het Kruis om ons te doen leven in de vereniging met God en ons met zijn genade te vervullen. Zo werd Hij ook in ons geboren naar de orde van de genade. Het was om de vereniging met God in de orde van de natuur weer tot haar recht te doen komen, die vereniging nog inniger en overvloediger te maken. Zo schonk de Moeder Gods ons die innige vereniging met God, terwijl zij zichzelf als een voorbeeld stelde voor de meest innige gemeenschap.

Dat voorbeeld sta ons steeds voor ogen.

Er is hier meer dan een voorbeeld alleen.

Zij is geroepen, ons oog naar God te richten. Gelijk wij in het Kind op haar armen, geleid door de Openbaring, God erkennen, zo moge zij ons door het verstand leiden naar de schouwing Gods in al wat Hij geschapen heeft, opdat, gelijk Hij leefde in haar, Hij leve ook in ons en door de daad uit ons geboren, uit ons te voorschijn trede.

